

PREDGOVOR

1. OPŠTI IMOVINSKI ZAKONIK ZA KNJAŽEVINU, a potom KRALJEVINU CRNU GORU je jedan od najboljih dragulja u bogatoj riznici crnogorskog kulturnog blaga. Njegov tvorac je Valtazar Bogišić, ali isto tako su to i sam narod crnogorski, njegova tradicija i običaji, i veliki vladar knjaz, a potom kralj Nikola, bez čije inicijative i izdašnosti Bogišić ne bi mogao da napiše svoje veliko delo. Knjaz je težio da Crna Gora postane moderna država, evropski orijentisana, sa savremenim zakonodavstvom, pa je pozvao jednog od najpoznatijih pravnika toga doba, Valtazara Bogišića, tada profesora na Univerzitetu u Odesi. Bogišić je rado prihvatio poziv, i ulažući sve svoje znanje, naučnu erudiciju i ljubav prema poslu koji je radio, nastojao je da sačuva i ozakoni sve vredne običaje Crnogoraca, sve ono što je narod vekovima stvarao, a da istovremeno njegov Zakonik bude napisan prema svim dostignućima pravne nauke i da otvori Crnoj Gori vrata u svet.

Promulgovan na Blagovesti, 25. marta 1888. godine, Zakonik je u Bogišićevoj redakciji i sa neznatnim izmenama objavljen ponovo na dan Svetog Save, 14. januara 1898. Novine koje su unete u drugo izdanje bile su rezultat Bogišićevih novih proučavanja crnogorskih običaja i sudske prakse. Još u prošlom veku, Opšti imovinski Zakonik proneo je slavu Crne Gore po celoj Evropi, preveden je na pet jezika, da bi u staroj Jugoslaviji, između dva svetska rata, bio primenjivan više i češće nego ostala dva tada važeća stara građanska zakonika, Srpski i Opšti austrijski imovinski zakon. Ukinut je tek 1945. godine, Zakonom o nevaljanosti pravnih propisa iz stare Jugoslavije i iz doba okupacije, ali je upravo na osnovu tog Zakona primenjivan i dalje, supsidijerno kao stara pravna pravila čiji se izvor ne navodi. Jedan od poštovalaca Bogišićevog dela bio je i profesor Mihajlo Konstantinović, autor danas važe-

ćeg Zakona o obligacijama, i nesumnjivo je da mu je OIZ bio izvor inspiracija. Danas, iako više nije neposredan izvor našeg prava, OIZ je i dalje predmet proučavanja, pa i izvor rešenja koja donose sudovi u praksi. On je uzor kako treba pisati zakonik koji će trajati.

Autor Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru, Valtazar Bogišić, pravnik, historičar, etnolog i sociolog, bio je veliki patriota i trajno je obeležio razvoj naše nauke krajem prošlog i početkom ovoga veka. U mladosti bio je aktivan učesnik narodnog preporoda. Bio je pripadnik one generacije istaknutih Srba i Hrvata koji su bili nosioci slavonskiškog pokreta u nas, pokreta koji je za Srbe i Hrvate u Habzburškoj monarhiji bio pre svega pokret otpora prema austrijskom apsolutizmu, šire gledano prema politici germanizacije slavenskog stanovništva. Kao što je poznato, prema panslavizmu zauzimali su stav nipodaštavanja, koje je išlo do negiranja, čak i tako veliki umovi onoga doba kao što su bili Hegel i Niče. Jedan od retkih velikih ljudi koji su zauzimali objektivan stav prema Slavenima, smatrajući da im pripada značajno mjesto u istoriji Evrope i da je panslavizam ideologija koja sa punim pravom egzistira uz pangermanizam, bio je pesnik i filozof J.G. Herder¹.

Smatrajući da je za bolje razumevanje OIZ potrebno i bliže poznavanje Bogišića, u daljem tekstu zadržaćemo se nešto više na njegovoj biografiji i sažetom prikazu njegovog naučnog opusa, čija se vrednost i značaj ponekad upoređuju sa delom Vuka Karadžića.

I

2. Bogišić je rođen u Cavtatu 20. decembra 1834. u porodici koja potiče iz Konavla². Otac je želeo da mu preda trgovačke poslove njihove kuće i zato mu nije dozvoljavao da ode na školovanje. Ali je obdareni mladić mnogo učio i u Cavtatu, u privatnoj školi i u očevoj i

¹ Bogišić je koristio Herdera pri izradi svoje prve doktorske disertacije, "O uzrocima poraza nemačke vojske u husitskom ratu", čiji drugi deo počinje parafrazom odeljka, u kome je reč o Slovenima, Herderovog dela "Ideje za filozofiju istorije čovečanstva".

² Prema prvom konceptu autobiografije (*Spomenica dr Valtazara Bogišića*, Dubrovnik, 1938, u daljem: *Spomenica*) starina Bogišićeva nalazila bi se u Hercegovini, ali njegovo poreklo još nije tačno utvrđeno. Jedan od mogućih predaka bio bi, prema podacima iz dubrovačkih izvora, Dobrosav Bogišić koji se pominje 1427. u *Libro Rosso*. O tome v. B. Nedeljković, prikaz knjige W. Zimmermanna, *Istorijski časopis*, knj. 316-17. Beograd, 1970, str. 301.

drugim bibliotekama. U tim mladim danima Bogišić je učio jezike, pored italijanskog naučio je tada francuski, nemački i klasične jezike, zatim filozofiju i istoriju, a posredstvom braće Pucića upoznao se i s radovima Grima, Karadžića, Kukuljevića, kao i sa modernom italijanskom i francuskom literaturom. Niko Veliki Pucić nabavio mu je i austrijski program za polaganje gimnazijske mature, a pomažući ocu i dedi odlazio je umesto njih u sud i došao je u dodir i sa pravom. Naučio je ćirilicu, kao jedini u svom kraju, pa su ga angažovali da čita pisma koja su turske vlasti u Trebinju slale u Cavtat. Kao i mnogi njegovi mlađi i stariji prijatelji među dubrovačkim intelektualcima i javnim radnicima, on se osećao Srbinom i Jugoslovenom i prihvatao je njihove liberalne ideje.³

U to vreme je, stekavši solidno klasično obrazovanje, preveo odlomak *Agricolae vita* iz Tacita za nagradni konkurs koji je raspisao grof Lukša Gučetić, i mada nije dobio nagradu, u pismu koje mu je uputila konkursna komisija u Zagrebu rečeno je da je on bio drugi među najboljima. Istovremeno, on je već počeo da skuplja srpske narodne pesme i pripovetke i "slijedio je za svim što se radilo na narodnosnom polju, u našoj pokrajini i izvan nje, u južnom Slavenstvu pa i dalje. Svome narodnosnom čuvstvu on davaše oduška svakom prilikom, gdje god je mogao, i to zborom i tvorom".⁴ Kao mladić je, npr., tražio i uspeo da se u italijanskoj Enciklopediji, izdavanoj u Torinu, ispravi članak o Beogradu, pa je sam napisao novi članak za koji mu je podatke dao Matija Ban.

Tek u dvadeset i četvrtoj godini života Bogišić je, posle smrti oca i sređivanja porodičnih prilika, mogao da se otisne iz Cavtata i krene na studije. Za nešto više od godinu dana uspeo je da u Veneciji završi licej i položi maturu, da bi se januara 1860. upisao na Pravni fakultet u Beču. Pored prava studirao je i istoriju, a osim u Beču, predavanja je slušao i u Minhenu, Berlinu, Gisenu i Parizu. Slušao je mnoge čuvene profesore, u Berlinu Momzena, Dirksena, Gnajsta i Rudorfa, u Minhenu Blunčlija, u Gisenu Jeringa, u Parizu Žiroa, a u Beču Ungera i Štajna, dakle, uglavnom profesore rimskog prava. Za vreme svog relativno

³ Ovo na više mesta, posebno na str. 23-25, dokazuje i W. G. Zimmermann, *Valtazar Bogišić 1834-1908*, Ein Beitrag zur sudslavischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert, Wiesbaden, 1962; u daljem tekstu samo Zimmermann. Sam Bogišić se zaista tako osećao, većina njegovih beležeka i pisma pisana su ćirilicom (ili na francuskom!), i u autobiografiji ukazuje da je poreklom Srbim.

⁴ *Spomenica*, str. 70.

kratkog boravka u Parizu bio je jedan od potpisnika telegrama koji su srpski studenti u Parizu uputili 20. aprila 1861. J. J. Štrosmajeru, podržavajući njegovu inicijativu i preduzete mere za osnivanje Jugoslovenske akademije nauka u Zagrebu. Potpisnika je bilo ukupno deset, među njima i M. Garašanin, a svi osim Bogišića su bili iz kneževne Srbije.⁵

U avgustu 1862. položio je Bogišić usmeni doktorski ispit u Gisenju, sa ocenom *magna cum laude* iz istorije, klasične filologije i filozofije, a uskoro potom i odbranio svoju doktorsku disertaciju *O uzrocima poraza nemačke vojske u husitskom ratu*.⁶ To će biti i njegov prvi publikovan rad; u njemu se znatno oslanja na čuvenu *Istoriju Češke* F. Palackog.

Bogišić zatim nastavlja pravne studije u Beču, gde je doktorirao dve godine kasnije kod Štajna, koga je rado slušao i cenio njegove liberalne ideje, mada se docnije njihova naučna shvatanja znatno razlikuju. Treći doktorat Bogišićev je počasn, iz državnog prava, i dobio ga je 1868. od Pravnog fakulteta u Odesi.

3. Na preporuku Miklošića, Bogišić je u februaru 1863. postavljen za saradnika dvorske biblioteke u Beču, kao specijalista za njen slovenski deo, sa znanjem svih slovenskih jezika koje je u međuvremenu stekao. Time počinje period njegovog austrijskog službovanja koje će trajati sedam godina, do kraja 1869, i to pet godina u Beču i skoro dve godine kao viši carski službenik za Vojnu granicu.

Za vreme rada u biblioteci Bogišić je došao u dodir sa istaknutim slavistima, istoričarima i pravnim istoričarima, sa skoro svim značajnijim nosiocima slavenofilskog pokreta i južnoslovenskog nacionalnog pokreta.⁷ Redovno je posećivao Vuka Karadžića sve do Vukove smrti 1864. kao rado viđeni gost u toj kući; prijateljio se sa Daničićem, V. Jagićem, kome će docnije pomoći da dođe na univerzitet u Odesu, sa I. Tkalcem, F. Račkim, V. Đorđevićem, N. Tomazeom, J. Gavrilovićem, St. Novakovićem i drugim našim ljudima, kao i sa mno-

⁵ Telegram je objavljen u listu "Pozor" 1861. i u delu V. Novaka, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd, 1930. Zimmermann, str. 37-38. citira telegram i utvrđuje da se ne radi o nekom S. A. Bogišiću, već o našem V. A. Bogišiću, čijem je ocu bilo ime Antun i koji se upravo tada nalazio u Parizu i družio s nekim od potpisnika.

⁶ Über die Ursachen der Niederlagen des Deutschen Heeres im Hussitischen Kriege. Giessen, 1862.

⁷ *Spomenica*, str. 78-79.

gim istaknutim Česima, Poljacima i Rusima. Aktivno je učestvovao u radu *Slovenske besede*, postao je član Ujedinjene omladine srpske.⁸

O angažovanosti Bogišića u radu studentskih družina u Beču i o ugledu koji je među njima uživao svedoči njegov izbor za predsedavajućeg skupa na kome je došlo do sjedinjavanja aktivnosti studentskih družina "Zora" i "Velebit". Kao prvi govornik, on je pored ostalog podvukao jednorodnost Srba i Hrvata i pozdravio zakon Hrvatskog sabora od 11. maja 1867. u kome je rečeno da su Srbi i Hrvati isti narod.⁹ Značajan je Bogišićev članak iz tog perioda, kojim predlaže osnivanje "Slovenskog muzeuma" u Novom Sadu, objavljen u "Srpskom letopisu" 1866. Članak pokazuje s jedne strane da Bogišić stoji čvrsto na pozicijama slovenofilskog programa, jer se u njemu mogu naći mnoge paralele sa pomenutim programom J. Kolara,¹⁰ a s druge, otkriva Bogišićevu naučnu zrelost i ogromnu erudiciju. Za razliku od Kolara, on nije ponet romantičarskim zanosom, već je naučno objektiv i racionalan. U prvom delu članka izneti su naučni argumenti protiv onih Slovena koji nisu prihvatili program slovenske uzajamnosti, i još više protiv svih onih koji se mogu označiti kao slovenofobi, što je dokumentovano istorijskim činjenicama i izvorima sve do kraja XVIII veka. U drugom delu članka izložene su koristi od postojanja jednog takvog "muzeuma" i dati su primeri sličnih ustanova u Češkoj, u Oksfordu, u Nirnbргу i u drugim mestima.

U vreme svog austrijskog službovanja Bogišić je ispoljio neverovatnu radnu energiju i plodonosnu aktivnost. Pored toga što je završio studije i doktorirao, pored redovnog rada u biblioteci i svestrane društvene aktivnosti, on je našao vremena da se stalno dalje obrazuje i da naučno radi. U tom periodu on je pored disertacije objavio 14 naučnih radova, koji su mu doneli veliko priznanje i članstvo u Jugoslovenskoj akademiji u Zagrebu, a nešto docnije i Srpskog naučnog društva. Postao je i počasn član Matice srpske, njegovi radovi se prevode na druge slovenske i neslovenske jezike, a kritike su većinom veoma pozitivne.

Posle pet godina odlučio je da napusti rad u biblioteci i Beč, pa je prihvatio ponudenu mu službu nadzornika i školskog savetnika za

⁸ Upor. N. Martinović, *Valtazar Bogišić i Ujedinjena omladina srpska*, Zbornik Matice srpske, odelj. društvenih nauka, br. 9, Novi Sad, 1954 - u daljem tekstu *Omladina*.

⁹ Zimmermann, str. 75-76. tekst zakona je reprodukovano u *Antologiji jugoslovenske misli* (cit.) na str. 314 i dalje.

¹⁰ Upor. ocenu Bogišićevog slavenofilstva koju daje B. Nedeljković u svojoj recenziji na knjigu Zimmermanna.

istočnu Vojnu granicu sa sedištem u Temišvaru.¹¹ Postao je član štaba Generalne komande i kada je sedište komande premešteno u Petrovaradin, uzeo je stan u Novom Sadu. Bogišićev dolazak u srpske krajeve pozdravili su njegovi prijatelji, pored ostalih i J. Gavrilović i St. Novaković.¹² Pomno je proučavao pedagošku literaturu i, prema unapred sastavljenom spisku škola i učitelja, obilazio je i najzabačenija sela, proučavajući stanje u školstvu. Izveštaj koji je podneo Generalnoj komandi pokazuje da je i ovom poslu pristupio ozbiljno i da se zalagao za preduzimanje veoma progresivnih mera; jedan od osnovnih opštih nedostataka nastave smatra da je u tome, što se deca ne uče da razmišljaju i ne pruža im se nikakvo moralno vaspitanje.¹³ Izveštaj je povoljno ocenjen i Bogišić je postao član zakonodavne komisije za reformu školstva; pošto je izradio nacrt zakona o školstvu u Vojnoj granici, odlučio je da napusti austrijsku državnu službu.

Ideja da napusti omraženu monarhiju sazrevala je u njemu postepeno i u tome ga je podržavao njegov veliki prijatelj N. Pucić, a odlučio se verovatno konačno posle poznatih promena u uređenju i u unutrašnjoj politici monarhije do kojih je tih godina došlo. Pošto su se izjalovili planovi da postane profesor na Velikoj školi u Beogradu,¹⁴ od ostalih mogućih ili već i upućenih poziva odabrao je Odesu i krajem 1869. postao je profesor istorije prava slovenskih naroda na Univerzitetu u Odesi.

4. Relativno kratkotrajan boravak u Odesi karakteriše se Bogišićevom daljom aktivnošću u društvenom životu i intenzivnim naučnim radom na prikupljanju izvora i na pripremi predavanja.

Učestvovao je u radu Slovenskog dobrotvornog društva Sv. Ćirila i Metodija i njemu priključene Slovenske biblioteke, kojom je i ru-

¹¹ *Spomenica*, str. 82; upor. objašnjenje razloga koji su Bogišića naveli na ovu promenu kod Zimmermanna, str. 106. Bogišić sam kaže u autobiografiji da je biblioteku napustio sa žaljenjem, ali kao razloge navodi i želju da u službi napreduje i da bude bolje plaćen.

¹² N. Martinović, *Omladina*.

¹³ Prema Zimmermannu, str. 107, koji navodi da je podatke o sadržini izveštaja dao Ivan Martinović u članku *Dr Valtazar Bogišić kao krajiški školski savjetnik*, "Mjesečnik", br. 34 (1908).

¹⁴ Inicijativa je izgleda potekla od J. Gavrilovića, ali kako nije izvršena reforma nastavnog plana kojom je trebalo da se uvede predmet istorija slovenskih prava, zamisao se nije ostvarila. Bogišić je tada zbog teške političke situacije u Hrvatskoj odbio poziv da postane profesor na zagrebačkom fakultetu. Upor. B. Nedeljković, prikaz Zimmermannove knjige, str. 307.

kovodio i koja će po njegovom odlasku iz Odeze prestati sa radom. Bio je u stalnom kontaktu sa malenom kolonijom naših studenata i obavio je nekoliko dužih putovanja u naučne svrhe.

Bogišićevo pristupno predavanje *O naučnoj obradi slovenske pravne istorije*, održano u martu 1870. i objavljeno iste godine u petrogradskom časopisu "Zarija", slovenofilski orijentisanom, u kome je pored ostalih saradivo i F. Dostojevski, požnjelo je veliki uspjeh i jasno pokazuje koliko je Bogišić naučno evoluirao, prevazilazeći svoje učitelje, posebno Maćejevskog.¹⁵ Na svojim putovanjima prikupio je ogroman materijal, građu od koje je znatan deo ostao neobjavljen. U Petrogradu je prepisao i organizovao prepisivanje ruskih dokumenata o prvom srpskom ustanku; u leto 1872. obavio je veliku anketu na Kavkazu o pravnim i drugim običajima kavkaskih naroda; u Veneciji je prepisivao izvore za našu istoriju; skupljao je naše pravne izvore u Dalmaciji, Zagrebu, Beču itd. Ankete o običajnom pravu vršio je i u samoj Odesi, ispitujući naše studente.¹⁶

Ovaj plodni rad prekinut je početkom 1873. godine odlaskom Bogišića u Crnu Goru. On sa žaljenjem napušta Odesu i svoja univerzitetska predavanja, koja je sa mnogo ljubavi pripremio i sa velikim uspehom otpočeo, u trenutku kada se broj studenata koji su ih pratili stalno povećavao. Do kraja života se nije više vraćao katedri, iako je sve do kraja stoleća primao pozive sa raznih evropskih univerziteta: zvali su ga u Kijev, Petrograd, dva puta u Moskvu, dva puta u Zagreb, a bilo je reči i o odlasku na Veliku školu u Beograd.¹⁷ Time je u njegovoj 39. godini završena njegova univerzitetska karijera, no istovremeno, sa odlaskom iz Odeze, prestaje i Bogišićeva društvena aktivnost. On ostaje slavenofil i Jugosloven, ali se sav predaje naučnom i zakonodavnom radu.

5. Kao što je poznato, u Crnu Goru Bogišić je otišao po nalogu ruskog cara Aleksandra II da, na zahtev knjaza Nikole, obavi kodifikaciju crnogorskog prava. Poslat je kao ruski profesor, kao najpogodnija ličnost koja će obaviti taj posao, ali je inicijativa da to bude upravo on,

¹⁵ A. Solovjev, *Bogišićeva univerzitetska predavanja*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", Beograd, 1937 (II kolo, knj. XXXV).

¹⁶ N. Martinović, *Valtazar Bogišić, I. Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava*, Cetinje, 1958 (u daljem tekstu *Istorija kodifikacije*), str. 37.

¹⁷ Ponudu iz Varšave Bogišić je odbio navodeći da je "sjajna", verovatno zbog veoma ugledne katedre Istorije slavenskih prava, koju je bio osnovao Maćejevski. V. *Spomenica*, str. 91.

bila Knjaževa, koji u svom pismu ruskom konzulu u Dubrovniku kaže da bi Valtazar Bogišić "bio čovjek najpodobniji za takvi poduhvat, kako po svojem opširnom i opšte prizatom juridičkom znanju, tako i po tome, što su njemu kao rođenom Dubrovčaninu i Srbinu potpuno poznate i prirode ovoga naroda i potrebe ove zemlje".¹⁸ Ne zna se tačno da li se knjaz sam dosetio da pozove Bogišića ili su mu to sugerisali Bogišićevi prijatelji iz Dubrovnika, ali je značajno to što se Knjaževe ideje o tome kako bi trebalo da izgleda budući zakonik podudaraju sa naučnim koncepcijama Bogišića.¹⁹ Knjaz je vodio slavenofilsku politiku, izgleda da je i lično upoznao Bogišića, odgovarala su mu njegova shvatanja; sve je bilo u skladu i sa ruskom politikom prema Crnoj Gori. Tako se Bogišiću pružila prilika da svoje naučne koncepcije ostvari u zakonodavstvu.²⁰

Uspeh Bogišićevog zadatka nije zavisio samo od njega. Dok je do tada sam birao polje svoga rada i radio onako kako je smatrao da je najbolje, sada je imao nalogodavce koji su mogli da utiču na njegov posao i način rada, od kojih je formalno bio zavisao: s jedne strane, rusko ministarstvo prosvete, kome je bio potčinjen kao profesor, i ministarstvo spoljnih poslova koje ga je uputilo u Crnu Goru, a s druge, knjaza Nikolu. Nema podataka da su Rusi na bilo koji način ispoljili želju da utiču na Bogišićev rad, a knjaz Nikola mu je dao određene ruke i pružio punu podršku, omogućujući mu da obavi istraživanja koja je želeo i da putuje po Evropi kada je god to zatražio. Krajem 1874. Bogišić je na duže vreme otišao u Pariz, uzeo stan, postao građanin Pariza i to će ostati do kraja svoga života, dakle skoro trideset četiri godine.

Rad na izradi Zakonika trajao je šesnaest godina. Prema planu koji je izradio i objavio, odmah po svom dolasku u Crnu Goru, pristupio je temeljnom proučavanju života i pravnih odnosa putem raznih anketa i ličnim prisustvovanjem radu Senata i nižih sudova; putovao je "po različnim predjelima Crne Gore i Brda da bi se avtopično upoznao

sa načinom narodnog življenja".²¹ Sproveo je nova široka ispitivanja crnogorskih pravnih običaja na osnovu uputnika sa oko 2.000 pitanja koja obuhvataju i ekonomske i društvene odnose. S druge strane intenzivno je proučavao pravnu teoriju i zakonodavstvo, vršio je konsultacije s najuglednijim evropskim pravnicima, proučavao je rad komisija za izradu nemačkog građanskog zakonika, studirao je engleski pravni sistem.

Rad na izradi Zakonika prekidan je i drugim poslovima. Objavio je veći broj naučnih radova, napisao je 1875. nacrt zakona o pravnoj organizaciji ustaničke vlade u Hercegovini. Za vreme rusko-turskog rata 1877. pridodat je ruskom glavnom štabu sa zadatkom da pored ostalog radi i na organizovanju sudstva u oslobođenim krajevima. Na frontu je boravio više meseci, najduže u selu Gornji Studeni, koristeći to vreme i za prikupljanje bugarskih pravnih običaja.²²

Kada je završio ovaj obiman i naporan rad na kodifikaciji crnogorskog imovinskog prava i pošto je Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru bio maja 1888. promulgovan, Bogišić je otišao u Rusiju u nameri da zatraži da bude oslobođen svih funkcija i obaveza. U Petrogradu mu je ponuđeno mesto profesora rimskog prava na univerzitetu u Moskvi, što je odbio i na svoju molbu je kao ruski državni savetnik dobio 1889. rusku penziju u iznosu pune plate i dar od 20.000 rubalja.²³ Bogišić je želeo da se u Parizu posveti isključivo naučnom radu, ali je već posle nepune četiri godine prihvatio poziv knjaza Nikole da ponovo dođe u Crnu Goru, kao njen ministar pravde, načelnik Knjaževske kancelarije za izradu zakona i državni savetnik. Sklopio je veoma povoljan ugovor sa crnogorskom vladom na godinu dana, sa pravom da ne bude stalno u Crnoj Gori, već da izvesno vreme provodi i u Parizu ili drugim mestima.

Svoj drugi boravak u Crnoj Gori Bogišić je iskoristio za praćenje primene Zakonika u praksi, za izdavanje većeg broja zakonodavnih akata, za razna naučna istraživanja i za pripremu drugog izdanja Zako-

¹⁸ Ovo pismo napisano konzulu Joninu u septembru 1872, objavio je D. D. Vuksan u radu *Geneza Opšteg imovinskog zakonika u "Zapisima"*, knj. XII, sv. 2, Cetinje, 1933, a reprodukovao N. Martinović, *Istorija kodifikacije*, str. 55-56. Original se nalazi u Muzeju u Cetinju.

¹⁹ Upor. N. Martinović, *Istorija kodifikacije*, str. 57. i K. Vojnović, *Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru s obzirom na ostalo crnogorsko zakonodavstvo*, Rad JAZU, knj. XCVI, Zagreb, 1889.

²⁰ O zadovoljstvu Bogišića zbog ovog naimenovanja i nameri da u zakonodavstvu ostvari svoje naučne koncepcije; v. K. Vojnović, nav. delo.

²¹ N. Martinović, *Istorija kodifikacije*, str. 62. i dalje.

²² I pored toga što je bio stalno izložen ratnoj opasnosti, Bogišić je obilazio sela i beležio narodne običaje. Teški uslovi života na frontu poremetili su mu zdravlje, ali, kako sam kaže, glavni razlog zbog koga je posle četiri meseca boravka na frontu tražio da bude razrešen te dužnosti bio je taj što mu ratni uslovi nisu dozvoljavali da dalje prikuplja običaje.

²³ Kao ruski carski savetnik, kako je izgleda voleo da ga u Parizu oslovljavaju, imao je pravo i na naslednu plemićku titulu - *Spomenica*, str. 134.

nika.²⁴ Ostao je skoro punih pet godina. Iz tog perioda su veoma značajna njegova sociološka proučavanja crnogorskih plemena, ali je na žalost od prikupljenog materijala uspeo da izradi samo nacrt za studiju o plemenu koju nikada nije dovršio. Pošto je pripremio i drugo izdanje Zakonika, Bogišić je, uz pismeno izraženu zahvalnost knjaza Nikole konačno napustio Crnu Goru.

6. Poslednjih deset godina života Bogišić je proveo u Parizu, kao od svih uvažavan naučni radnik. Bio je tada već član mnogih naučnih društava i akademija nauka, pored ostalog i inostrani član Francuske akademije nauka - čuvenog Instituta u Parizu.²⁵ Posebno svečano, 1902, proslavljena je četrdesetogodišnjica njegovog naučnog rada. U proslavi je uzela učešće i Francuska vlada²⁶ a svoja čestitanja uputile su mnoge ustanove i pojedinci. U toku tih poslednjih deset godina Bogišić je objavio nekoliko naučnih radova i, u saradnji sa Jiričekom, Dubrovački statut, ali je mnogo materijala ostalo neiskorišćeno i nekoliko studija nedovršeno. Pored ostalog ostala je neobjavljena studija o alžirskoj porodici, radi koje je 1905. putovao u Alžir. To je bilo jedno od mnogobrojnih putovanja koja je uprkos narušenom zdravlju i dalje preduzimao, gonjen naučnom radoznalošću. Umro je 1908. na Rijeci, na putovanju iz Beča u Cavtat i sahranjen je u rodnom Cavtatu. Njegovu bogatu biblioteku, arhiv i zbirke preselila je njegova sestra Marija Polo iz Pariza u Cavtat; ta zadužbina je i danas nezaobilazan majdan za mnoga istorijska i druga istraživanja.

²⁴ Podaci o pregovorima i o tekstu ugovora koji je tada zaključio Bogišić sa crnogorskom vladom sačuvani su u njegovom arhivu, a ceo drugi boravak detaljno je obradio N. Martinović, *Istorija kodifikacije*, str. 239. i dalje.

²⁵ Bio je član JAZU u Zagrebu i SANU u Beogradu, Carskog geografskog društva u Petrogradu, Antropološkog i geografskog društva u Moskvi, Zakonodavne akademije u Tuluzi, Internacionalnog društva za sociologiju u Parizu, počasni član Zavoda za rimsko pravo u Kataniji, Međunarodnog društva za uporedno pravo u Brislu itd. Imao je i mnoga odlikovanja: bio je komander Reda sv. Ane (Rusija), komander francuske Legije časti, oficir javne nastave (Francuska), imao je orden Veliki krst Krune italijanske, Veliki kordon reda Medžilije (Turska), Veliki krst sv. Save i Veliki krst Danila.

²⁶ Sačuvano je pismo tadašnjeg francuskog ministra spoljnih poslova Delkasea koji mu čestita i šalje kao znak pažnje francuske vlade veliku vazu od porculana iz Sevra. Podatke o proslavi daje M. Vesnić u članku posvećenom sedamdesetogodišnjici Bogišićevog života i objavljenom u "Mjesečniku". Zagreb, separat iz 1905.

II

7. Bogišićev naučni opus obuhvata oko pedeset objavljenih i desetinu radova koje za života nije stigao da objavi, kao i veliku zbirku dokumenata skupljenih tokom celog radnog veka. Bogišić je bio prosto opsednut naučnim istraživanjima, zanemario je i svoj lični život; stalna potreba za novim saznanjima bila je razlog njegovih čestih putovanja i on je naučno delovao i stvarao širom naše zemlje i širom Evrope - od Dubrovnika, Venecije i Beča do Berlina, Petrograda i Ode-se, od Zagreba i Beograda do najzabačenijih sela na Balkanu, a najduže i najviše u Parizu i u Crnoj Gori.

Iako je o Bogišićevom naučnom radu, o njegovim koncepcijama, metodologiji i pojedinim delima mnogo pisano - on sam je prikupio 226 recenzija, kritičkih osvrti i studija o crnogorskom Zakoniku²⁷ - ipak se danas oseća kao veliki nedostatak to što ne postoji jedna sintetička, kritička studija njegovog dela, koja bi obuhvatila celokupan njegov rad i svestrano i analitički ga osvetlila i objasnila.²⁸ Utoliko je teže da se na ovom mestu sažeto iznesu sva obeležja njegovog dela, njegove koncepcije i metodologija rada, da se ocene doprinosi koje je dao nauci u svetlu onoga doba i istaknu trajni rezultati koji znače doprinos današnjoj nauci, pa se moramo ograničiti na kraći prikaz Bogišićevih važnijih radova i na iznošenje nekoliko opštih karakteristika njegovog naučnog dela i metoda koje je primenjivao u svome radu.

8. Dajući podatke za svoju biografiju, V. Bogišić je svrstao svoje radove u pet grupa, i to: "A. Radovi o običajnom pravu. B. Radovi s pogledom na izdavanje pravnih tekstova. C. Monografija o pravnoj povjesti. D. O obitelji i nasljedstvu, napokon E. Ideje o sistematizaciji prava i o općim pravnim pitanjima, s primenom."²⁹ Kao što se vidi,

²⁷ Prikupljeni materijal je u Arhivu pregledao N. Martinović i tu bibliografiju objavio u prilogu svoje studije.

²⁸ Dve novije velike monografije o Bogišiću su Martinovićeva *Istorija kodifikacije* i Zimmermannova studija, koja je ujedno i najpotpunije delo o njemu. Međutim, Martinović je orijentisan prvenstveno na Bogišićev kodifikatorski rad i mada je pristup vrlo širok, a knjiga je dokumentovana podacima, nedostaju analize. Svrha briljantne studije koju je napisao Zimmermann je da Bogišića prikaže u svetlu jugoslovenske kulturne i pravne istorije, pa i sam na jednom mestu kaže da ne daje zaokruženu, analitičku sliku Bogišićevog dela i pored toga što mu je kao kodifikatoru, pravniku i socijalnom političaru posvećen poseban odeljak. Jedan od najboljih poznavalaca Bogišića danas, profesor B. Nedeljković izneo je u citiranom prikazu osnovne crte koje karakterišu naučni rad i naučne koncepcije Bogišića i šteta je što nije dospeo da o tome napiše i posebnu studiju.

²⁹ "Vidi Bogišićevu Biografiju u *Spomenici*, str. 104"

Bogišić je izdvojio izdavanje pravnih tekstova u posebnu grupu, ali s obzirom da su u pitanju pravno-istorijski tekstovi to danas više nije neophodno, pa ih mi ovdje svrstavamo zajedno sa radovima iz pravne istorije uopšte. Prema tome, danas, sagledavajući Bogišićev opus u celini, njegova se dela mogu klasifikovati u četiri grupe. U prvu grupu mogli bi se svrstati Bogišićevi radovi o običajnom pravu: prikupljanje i objavljivanje narodnih običaja, zbirke narodnih običaja, teorijski, pa i didaktički radovi o narodnim običajima i običajnom pravu. Veliki deo ove bogate Bogišićeve zaostavštine ostao je za njegova života neobjavljen, a od toga dobar deo se još uvek čuva u njegovom muzeju u Cavtatu. Druga grupa obuhvata Bogišićeve tekstove iz oblasti pravne istorije, treća izučavanje porodice i porodičnog prava i objavljene radove sa tog područja, a četvrta radove iz oblasti teorije prava i zakonodavstva. Radovi iz ove četvrte grupe pisani su uglavnom u vezi sa njegovim zakonodavnim radom. Van ove četiri grupe stoji Bogišićevo najveće delo, Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, kao sinteza njegovog naučnog rada i trajan spomenik naše kulturne prošlosti.

Bogišićevi radovi koje smo svrstali u prvu grupu, radovi o običajnom pravu, bili su prvi koji su skrenuli pažnju naučne javnosti na njega i koji će ga potom učiniti poznatim u celoj Evropi. Prvi od njih objavljen je 1866. u zagrebačkom časopisu "Književnik" pod naslovom *O važnosti skupljanja narodnih pravnih običaja*, i zatim kao posebno izdanje pod naslovom *Pravni običaji u Slovena, Privatno pravo* (Zagreb, 1867). Ovo delo sastoji se iz uvodnih izlaganja i sistematski sređenog prikupljenog materijala iz oblasti privatnog prava. Rad je napisan na osnovu štampanih izvora i pravne i etnološke literature, kao i materijala dobijenih anketiranjem "10 osoba iz raznih slovenskih zemalja" i anketom koju je sproveo sam Bogišić, putujući 1865. po Slavoniji u kočiji koju mu je u tu svrhu stavio na raspolaganje biskup Štrosmajer. U uvodu je dat istorijski osvrt na rimsko pravo i značaj običajnog prava kako u zakonima tako i prema delima rimskih pravnika, zatim na kanonsko, francusko i druga prava. Potom Bogišić prelazi na "Slavenstvo" i dokazuje da običaji žive i primenjuju se u narodu i mimo zakonskih propisa; smatra da je proučavanje pravnih običaja zanemareno i da su postignuti daleko bolji rezultati u proučavanju narodnog jezika i narodnih umotvorina. Ukazuje i na značaj narodnih pravnih simbola i pravnih poslovice, pa je na kraju rada saopšteno oko pet stotina slovenskih pravnih poslovice, koje su upoređene sa latinskim i grčkim sentencijama i pravnim izrekama drugih naroda.

Iste godine objavljen je i *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji žive u narodu*.³⁰ Ovo uputstvo za prikupljanje pravnih običaja, sa potrebnim objašnjenjima i napomenama, doživelo je odmah po objavljivanju još dva izdanja, ćirilicom i latinicom, a zatim je prevedeno na maloruski, bugarski, češki, slovenački i poljski jezik. Prema njemu su i Rumuni, nekoliko godina docnije, sastavili svoja uputstva za prikupljanje običaja, a 1884. izdat je u Beču etnografski upitnik kome je za uzor i osnovu poslužio Bogišićev *Naputak*.³¹ Bogišić je time uveo u našu nauku metod anketiranja i prvi u nas ukazao na mogućnost da se na značajnom poslu prikupljanja običaja angažuje veći broj osoba.

Prema Bogišićevim uputstvima, u njegovoj organizaciji i uz njegovo lično učešće prikupljeni su pravni običaji koje je on objavio 1874. u izdanju Jugoslovenske akademije u Zagrebu pod dvostrukim nazivom: *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena - Građa u odgovorima iz različitih krajeva Slovenskog juga*. Prvi naslov ukazuje na zamisao da se izda serija knjiga sa ovakvom tematikom, a drugi na sadržinu te prve objavljene knjige. Na žalost, to je i jedina knjiga u kojoj je Bogišić stigao da objavi prikupljene pravne običaje.³²

U ovom delu neprocenjive vrednosti sadržani su odgovori na 352 pitanja iz oblasti javnog i privatnog prava, pri čemu je najviše prostora dato porodičnom i naslednom pravu.³³ Ispitivanja su vršena u raznim krajevima naše zemlje: Hrvatskoj, Slavoniji, Vojvodini, Dalmaciji, Srbiji, Hercegovini, Crnoj Gori, Boki Kotorskoj. Time su sačuvani podaci o pravu koje je do skora živelo i koje bi bez Bogišićevog rada sigurno bilo najvećim delom zaboravljeno. Ova knjiga je dragocen izvor za pravne, pravno-istorijske i komparativne studije. Odmah po objavljivanju knjiga je pobudila interesovanje, odlomci su prevedeni, komentarisana je, objavljeno je i nekoliko radova o našem običajnom pravu, među kojima i poznata studija Sumner Mejna o južnosloven-

³⁰ Objavljen je prvo u "Književniku" za 1866. a naredne godine u izdanju JA-ZU u Zagrebu i ćirilicom u Beču.

³¹ U Bukureštu 1877. u izdanju Ministarstva prosvete, a u Beču upitnik je sastavio dr F. S. Kraus, Ethnographischer Fragebogen, Wien, 1884.

³² Nema podataka ni da je nameravao da produži sa objavljivanjem građe iz docnijih anketa; izgleda da se zadovoljavao time što ih je sam proučavao.

³³ Materijal obuhvata širu i užu porodicu, deobu zadruge i nasleđivanje, stvarno pravo, obligacione odnose, građanski i krivični sudski postupak, državu i opštinu, krivično pravo i međunarodno pravo.

skoj zadrugi i porodici u Indiju.³⁴ Neki odlomci iz knjige su i prevedeni, te postoje indicije da ih je čitao i K. Marks.³⁵

Od velike teorijske vrednosti je Bogišićev predgovor ovoj knjizi, čiji je veći deo docnije i posebno objavljivao pod naslovom *O značaju pravnih običaja*.³⁶ U njemu su izloženi njegovi pogledi na pravo, pravnu teoriju, pravnu istoriju i tu je već jasno izražena evolucija njegovih naučnih koncepcija, o kojoj će biti govora docnije. Posebna pažnja posvećena je odnosu između pravnih običaja i zakona, kao i značaja komparativnih ispitivanja i problemima tumačenja zakona.

Bogišić je napisao još nekoliko radova o običajnom pravu³⁷. Broj pitanja predviđenih u *Naputku* stalno je proširivao. Ovaj bogati materijal, prikupljan godinama, čuva se u Bogišićevom arhivu i do danas je relativno malo korišćen.³⁸ Nedavno je značajan deo tog materijala publikovan i postao pristupačniji za naučna istraživanja. *Pod naslovom Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, zajedničko izdanje akademija nauka Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Kosova i SANU, Titograd, 1984, objavljena je Bogišićeva anketa iz 1873, koju je prepisao i priredio za štampu T. Nikčević.

9. Svoje poglede na pravnu istoriju, teorijske i metodološke,³⁹ Bogišić je izložio u pristupnom predavanju u Odesi *O naučnoj razradi*

³⁴ U časopisu "Nineteenth Century", decembar 1878.

³⁵ Podatak da je Zimmermann, str. 283. prema knjizi *Hronika Marksovog života po datumima*, Moskva, 1934. Marks je tada intenzivno proučavao oblike prvobitnih zajednica, naročito kod Slovena, i bio je u kontaktu sa Mainom, koji je sa Bogišićem vodio prepisku, i sa ruskim istoričarem Maksimom Kovalevskim, koga je Bogišić takode poznavao.

³⁶ Članak je preštampan i u ovoj ediciji.

³⁷ Od tih radova najznačajniji je članak napisan kao odgovor na kritiku koju je Bogišiću uputio ruski profesor Leontovič, *Zamjetki o razmatranju običajnog prava*, objavljen u "Žurnal Ministarstva narodnog prosvetljenja", 1880. i preveden odmah i na naš jezik. Objavljen je ponovo u knjizi *Pravni članci i rasprave dr Valtazara Bogišića*, knj. I. Beograd, 1927. Pominjemo još *Aperçu des travaux sur le Droit Coutumier en Russie, Révue historique de droit français et étranger*, 1879. i *De l'importance des usages populaire juridique*, Mélusine, 1883-84.

³⁸ Između dva rata na osnovu Bogišićevih anketa napisali su nekoliko značajnih radova A. Solovjev i poljski pravni istoričar S. Borovski, a u novije vreme koristili su ih u svojim radovima N. Martinović, T. Nikčević i B. Nedeljković, za svoju studiju *Kanun Leke Dukadince. Arbanaško običajno pravo* (iz rukopisne zоставštine Valtazara Bogišića), "Anali Pravnog fakulteta" u Beogradu, knj. IV, 1956. U prilogu članka objavljen je i tekst *Zakona Leke Dukadina* koji je Bogišiću poslao podgorički kapetan Jovan Lazović.

³⁹ Smatrao je i nekoliko puta napisao da je pravna istorija "jedna od najvažnijih struka pravničke nauke".

istorije slovenskih prava (1870). i u nekoliko drugih radova u kojima istorija nije glavna tema. Pored teorijskih rasprava o tematici i metodologiji istorijsko-pravnih istraživanja Bogišić je radio veoma mnogo i na prikupljanju i objavljivanju izvora, a napisao je i nekoliko studija iz oblasti nacionalne pravne istorije.

Kao vrstan znalac latinskog jezika, paleografije i diplomatike, Bogišić je rano počeo da skuplja izvore za našu pravnu istoriju. Evidentirao je, prepisivao ili dao da se prepisuju izvori po arhivima u Dalmaciji, Beču, Veneciji i Zagrebu.

Na jednoj od prvih sednica Jugoslovenske akademije u Zagrebu, Bogišić je u dogovoru sa Račkim predložio da se pristupi izdavanju edicije *Corpus legum Slavorum meridionalium*, zbirka zakonskih spomenika Južnih Slovena. Bogišić je smatrao da prvo treba izraditi pregled, sistematizaciju i opis celokupne izvorne građe za pravnu istoriju Južnih Slovena, pa je napravio nacrt za bibliografsku obradu izvorne građe u četiri knjige. Prvu knjigu je odmah i napisao. To su *Pisani zakoni na slovenskom jugu*⁴⁰ koji potiču iz zemalja koje su imale ili još imaju svoju državu, nezavisnu ili "ujedno sa inorodnim življem", odnosno "koji dopriješe do nekog stepena međunarodne individualnosti". Obuhvaćene su srednjovekovne države Bugarska, Srbija, Bosna, Hum (Zahumlje, kasnije Hercegovina), Zeta, Dubrovnik, Poljica i Hrvatska, kao i zakoni nove kneževine Srbije. Ovaj za ono vreme iscrpan bibliografski opis zakonskih spomenika i danas još služi kao koristan priručnik, te je zaista šteta što Bogišić nije uspeo da svoju zamisao ostvari do kraja i napiše i preostale tri knjige.

Pregled popisanog i dobrim delom prepisanog materijala iz arhiva u Beču, Veneciji, Trstu i Zagrebu, Bogišić je dao u izveštaju podnetom univerzitetu u Odesi posle šestomesečnog putovanja s ciljem prikupljanja građe za predavanja o istoriji prava slovenskih naroda.⁴¹ Većina tog rukopisnog izvornog materijala nalazi se danas u njegovom arhivu u Cavtatu.

Dubrovačke zakonske spomenike, Bogišić je opisao u jednom radu objavljenom u Parizu,⁴² a Dubrovački statut iz 1272. izdao je pred kraj života u saradnji sa K. Jiričekom u pomenutoj ediciji JAZU. Uz

⁴⁰ U izdanju JAZU, Zagreb, 1872. Druga knjiga trebalo je da obuhvati zakone "manjih zakonotvornih krugova", treća crkvena i četvrta od "morodnog zakonodavca".

⁴¹ N. Martinović. *Istorija kodifikacije*, str. 37. i dalje.

⁴² V. Bogišić. *Le Statut de Raguse*, "Nouvelle Révue historique de droit français et étranger", 1983.

sam tekst Statuta nalazi se nekoliko značajnih priloga: predstatutarne odredbe, docnije dopune, hronološke tablice, delo dubrovačkog pravnik Gundulića, indeks i rečnik, kao i veoma sadržajan predgovor.

Iz ruskih arhiva Bogišić je prikupio prepise oko 1.500 dokumenata koji se odnose na prvi srpski ustanak. Tu je građu proučio da bi napisao recenziju na knjigu Nila Popova *Rusija i Srbija*. Međutim, od recenzije je ispala čitava studija, ozbiljan naučni rad koji je nagradila Carska akademija u Petrogradu.⁴³ Pored ostalog, Bogišić ovde razvija ideju da je moralna dužnost Rusije da male i ugnjetene slovenske narode pomogne u njihovoj borbi za slobodu, poštujući pri tome njihovu individualnost i tekovine koje su nastale kao rezultat njihove vlastite snage i nacionalnog bića. U prilogu je objavio 150 dokumenata, a ostali prepisi čuvaju se u arhivu u Cavtatu.

Od Bogišićevih istorijsko-pravnih rasprava treba istaći dve iz dubrovačke pravne istorije, i to *Stanak po dubrovačkom zakoniku i Glavnije crte obiteljskog prava u Dubrovniku*.⁴⁴ Prva je značajna i za pravnu istoriju stanovništva u dubrovačkom zaleđu i u Dalmaciji.

Bogišić se bavio i političkom istorijom, smatrajući da je politička i opšta istorija posebna naučna disciplina, odvojena od pravne istorije, da između te dve discipline ima dosta zajedničkog, ali su razlike tolike da se moraju smatrati odvojenim disciplinama. Pored ostalog, Bogišić je prepisao iz dubrovačkog arhiva korespondenciju dubrovačkog diplomate i istaknute ličnosti dubrovačkog javnog života u XVII veku, Stjepana Gradića, koji je bio dubrovački poslanik u Rimu. Građa je objavljena tek 1915, a Bogišić je za života štampao samo predgovor koji je za to izdanje bio pripremio.⁴⁵

Objavio je i prepisku lažnog cara Šćepana Malog sa Dubrovačkom Republikom,⁴⁶ a iz pariskih arhiva prepisao je dokumenta o zaveri Zrinskog i Frankopana. Ona su objavljena u ediciji JAZU uz opširni predgovor u kome je ukazano na ulogu Luja XIV u toj zaveri.⁴⁷

⁴³ V. Bogišić, *Razbor sočinjenija N. A. Popova: Rosija i Srbija*, Petrograd, 1872.

⁴⁴ Prvi je objavljen u "Glasniku Srpskog učenog društva", Beograd, 1877. i ponovo u knjizi *Pravni članci i rasprave dr V. Bogišića*, a drugi u Radu JAZU 1868.

⁴⁵ V. Bogišić, *Sull'epistolario di Stefano Gradi*, Archiv für Kunde österreicherischer Geschichtsquellen, Wien, 1867.

⁴⁶ Rad JAZU, Zagreb, 1868.

⁴⁷ Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663-1671). Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 19, Zagreb, 1888.

Iz istorije slovenskih prava Bogišić je uspeo da objavi samo svoje pristupno predavanje u Odesi. U njegovom arhivu sačuvani su rukopisi tih predavanja i mnoge beleške.⁴⁸ Predavanja su obuhvatala u prvom delu tzv. spoljnu istoriju, izvore i "pregled života slovenskih naroda", a u drugom pravo, pri čemu je najviše mesta dato porodičnom pravu. Za seminarska vežbanja koristio je Dušanov zakon; sačuvano je Miklošičevo izdanje Zakona sve prekriveno Bogišićevim glosama i rukopis njegovih komentara Dušanovog zakona, odnosno značajnijih članova, koje je delom objavio D. Janković.⁴⁹

10. Porodica i porodično pravo bili su u žiži Bogišićevih interesovanja, što i sam ističe u autobiografiji⁵⁰ i što se uočava i iz pitanja u anketama o pravnim običajima. Dva su rada imala velikog odjeka u našoj i svetskoj naučnoj javnosti - studija o inokosnoj porodici i rasprava o mestu porodičnog i naslednog prava u sistemu građanskog prava.⁵¹

Seosku porodicu Srba i Hrvata toga doba Bogišić je izučavao kao sociolog i etnolog. Bilo da je u pitanju zadruga, bilo da se radi o inokosnoj porodici, on smatra da je to osnovni oblik organizovanja našeg seoskog stanovništva, iz koga proizilaze sva pravila ponašanja, moralna shvatanja, običaji i običajno pravo. Sve je to, s obzirom na to da se radi o zemljoradničkoj sredini i načinu proizvodnje koji se malo menja, duboko ukorenjeno od davnina i takva sredina nije sklona promenama, odbija strane uticaje, pa i zakonodavne pokušaje da se bilo šta promeni. Zato zaključuje da se ovde ništa ne sme ni preduzimati zakonodavnim putem.

U svojoj *Inokostini* Bogišić je na osnovu majstorske analize literature, zakonodavstva, sudske prakse i pravnih običaja dokazao da je malena seoska porodica, u pogledu svog pravnog i ekonomskog ustrojstva i unutarnjih odnosa, istovetna sa porodičnom zadrugom, a temeljno se razlikuje od gradske porodice s kojom su je do tada svi izjednačavali. Ovaj rad napisan je i objavljen na francuskom jeziku, pa je od-

⁴⁸ A. Solovjev, *Bogišićeva univerzitetna predavanja*, "Arhiv za pravne i društvene nauke", knj. XXXV (II), br. 5, Beograd, 1937. Program predavanja reprodukuje i Martinović, *Istorija kodifikacije*, str. 43. i dalje.

⁴⁹ D. Janković, *Bogišićevi komentari Dušanovog zakona*, "Anali Pravnog fakulteta" u Beogradu, knj. 1, br. 3-4, 1953.

⁵⁰ *Spomenica*, str. 104. i 115.

⁵¹ V. Bogišić, *De la forme dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates*. "Révue de droit international et de la législation comparée." Bruxelles, 1884. Iste godine rasprava je izašla u Parizu, prevedena je na ruski i doživela nekoliko izdanja kod nas. Drugi rad je objavljen u listu "Pravnik", Beograd, 1893. pod naslovom *O položaju porodice i naslijeđstva u pravnoj sistemu*.

mah prevođen i izazvao je sveopštu pažnju. Tim radom Bogišić je, kao što je napisao tada jedan naš poznati pravnik "iz osnova potresao dosadašnje pojmove pravnika o ovom pitanju, sudsku praksu i pisane zakone i dokazao pogrešnost njihovu".⁵²

Rasprava o mestu porodičnog i naslednog prava u sistemu građanskog prava napisana je posle objavljivanja Zakonika s ciljem da izlaganjem autorovih teorijskih pogleda objasni ono što je učinjeno u Zakoniku. On razmatra sistematizaciju privatnog prava u Justinijanovim *Institucijama* i u modernim građanskim zakonicima, završavajući sa *quadripartitum* koji je primenjen u nemačkom Građanskom zakonu. Na osnovu brojnih primera iz pravne prošlosti i uporednog prava dokazuje da porodica i nasleđivanje ne treba da budu obuhvaćeni sistemom građanskog prava. "Porodično pravo predstavlja nam predmet posve različan od stvarnog i obaveznog prava, ovo poslednje sastavlja čisto imovinsko pravo uopće".⁵³ Time je Bogišić uveo u pravnu nauku pojam imovinskog prava i razgraničio ga prema porodičnom pa i naslednom pravu.

Bogišić je porodicu izučavao i sa gledišta uporednog prava, na Kavkazu 1872. gde je prikupio, kao što je napomenuo, bogat materijal o pravnim običajima kavkaskih naroda, i u Alžiru, 1905. O porodici Kabila u Alžiru napisao je studiju koja je ostala u rukopisu.⁵⁴

11. Radovi iz oblasti teorije prava i zakonodavstva pisani su uglavnom u toku izrade Zakonika i posle, i oni su manje-više u vezi sa njegovim zakonodavnim radom, isto kao što je to i rad o mestu porodice u sistemu građanskog prava. U tim radovima su dobrim delom izloženi problemi koje je Bogišić postavljao i rešavao u toku izrade Zakonika i zbog toga su vrlo značajni za njegovo razumevanje.

Važan problem predstavljala je pravna terminologija. Jedan od osnovnih principa bio je da Zakonik mora biti razumljiv i narodu pristupačan, a istovremeno i naučno precizan. Jezik je bio jedan od faktora od kojih je zavisilo ostvarenje postavljenih ciljeva. Međutim, Bogišić se i ranije interesovao za pitanja u vezi sa jezikom i proučavao je narodni govor u okviru izučavanja narodnog života uopšte, i pre nego što je bio pozvan da izradi Zakonik. Sačuvan je veliki fond njegovih beleški o narodnom govoru, jeziku i pravnoj terminologiji, koje su pravljene počevši od ranih godina njegovog rada sve do završetka zakonodavne radnje.

⁵² J. Acimović u predgovoru izdanja studije na našem jeziku, Beograd, 1885.

⁵³ Str. 219 ove knjige.

⁵⁴ O Bogišićevom putovanju u Alžir v. N. Martinović, *Istorija kodifikacije*, str. 259.

Dok je bio u Odesi objavio je članak o mesnim nazivima na "slovenskoj" jadranskoj obali,⁵⁵ koji predstavlja više istorijsku nego filološku studiju, ali otkriva da je Bogišić već tada bio vrstan znalac kako narodnog jezika tako i filologije uopšte.

O pravnoj terminologiji Bogišić je objavio tri rada⁵⁶ u kojima ima izvesnih ponavljanja, ali istovremeno se može uočiti i određena evolucija u njegovim pogledima i ocenama pogodnosti usvajanja pojedinih termina. Pravne termine koje je primenio u Zakoniku Bogišić je podelio u tri grupe: termini uzeti iz narodnog jezika, pozajmljeni termini i oni koje je sam stvorio. Fond reči koje je mogao da preuzme iz narodnog govora bio je suviše mali, pogotovu zato što su neke imale više značenja (dužnik, najam, blago), a druge su primenjivane samo na užim područjima. Zato je morao da taj fond dopunjava terminima koji su već bili prihvaćeni u našoj pravnoj terminologiji ili da sam stvara nove, kao što su imaanik, držina (possessio), pridržnik (*detentor*), uzajamni ugovor, rušljiv (ugovor ili pravni posao), punoletan, štetnik i drugi. Izgleda da je termin *održaj* u našu pravnu terminologiju uveo Bogišić, jer ga nema ni u pravnoj literaturi pre njega, niti u srpskom Građanskom zakonu. U svakom slučaju, Bogišićeva pravna terminologija još nije dovoljno ispitana.

O samom Zakoniku Bogišić je objavio tri rada, i to sva tri na francuskom jeziku: *Povodom Građanskog zakonika Crne Gore, Nekoliko reči o principima i metodi...*, zatim *Modifikacije unete u novo izdanje (1898) Građanskog zakonika za Crnu Goru i Istorijat jedne kodifikacije*.⁵⁷ Prvi članak je najznačajniji i bio je odmah preveden na naš jezik.⁵⁸ U njemu su sažeto izneti ciljevi, principi, problemi i metod rada, a samim tim i osnovna obeležja Zakonika onako kako je na njih gledao sam Bogišić. Drugi rad sadrži samo faktografski izložene informacije i Bogišić ga nije čak ni potpisao, a u trećem je izneo svoje

⁵⁵ V. Bogišić, *Mestnija nazvanja slavjanskih predelov Adriatiki*, S. Peterburg, 1872. Upor. Zimmermann, str. 132-133.

⁵⁶ Dva su ponovo odštampana u ovoj knjizi, a treći je objavljen u "Mjesečniku" za 1877. god. str. 19: dalje i u beogradskoj "Poroti", 1880. str. 15 i 16.

⁵⁷ "A propos du Code civil du Monténégro. Quelques mots sur les principes et la méthode suivis dans la codification du droit civil au Monténégro. Lettre à un ami, Paris, 1886. i u "Bulletin de la Société de la législation comparée", 17. 1888. Drugi je izašao u časopisu "Annuaire de législation étrangère", 28. 1899. pod naslovom *Modifications introduites dans la nouvelle édition du Code civil du Monténégro*, a treći u "Révue de droit international et de la législation comparée", 33. 1901. pod naslovom *L'historique d'une codification*.

⁵⁸ U prevodu N. Dučića članak je preštampan u ovoj knjizi.

pogleda na kodifikatorski rad uopšte, osvrst na neke evropske kodifikacije i na svoj zakonodavni rad. U članku je nagovešteno da autor priprema celovitu studiju o tim problemima.

I zaista, u Bogišićevoj rukopisnoj zaostavštini nalaze se beleške i nacrti za takvu jednu veliku studiju, pod istim naslovom, na kojoj je radio nekoliko godina ali nije stigao da je završi. Mnogo dalje odmakao je u radu na jednoj drugoj studiji, koju je započeo nešto ranije i na nju se povremeno vraćao. Rukopis te druge studije pripremio je za štampu T. Nikčević i ona je objavljena u izdanju SANU 1967.⁵⁹ U njoj su iznete iste ideje koje sadrži i članak *Povodom Građanskog zakonika Crne Gore*, pa je čak i redosled izlaganja donekle sličan, ali su te ideje i misli u studiji daleko više razrađene i bolje dokumentovane.

12. Kapitalno delo Valtazara Bogišića, sinteza njegovih naučnih pogleda i trajan spomenik naše pravne kulture, Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, plod je šesnaestogodišnjeg zakonodavnog rada.

O Bogišiću kao zakonodavcu i o njegovom delu mnogo je pisano. Zakonik je bio preveden na pet jezika - francuski, nemački, italijanski, ruski i španski. I pored toga što su o njemu date svestrane ocene, što je i sam Bogišić pružio sva bitna i značajna objašnjenja, neka su pitanja ipak ostala nerasvetljena ili nedovoljno proučena, npr., kako je ostvarivan Zakonik u praksi crnogorskih sudova do prvog svetskog rata i docnije, ili koja je srazmera između inkorporisanog crnogorskog običajnog prava i ostalih normi. Valjalo bi krenuti smerom suprotnim od onoga kojim je išao Bogišić, raščlaniti Zakonik prema grupama izvornih pravila, a u okviru onih kojima je izvor običajno pravo, vršiti poređenja sa podacima koji još postoje o pravnim običajima toga doba, i utvrditi šta je izostavljeno a šta inkorporisano; uporediti volume jedne i druge grupe pravila, i ispitivati kolika je sadržinska podudarnost Zakonika sa građanskim zakonicima XIX veka.

Na ovom mestu ukazaće se samo na neke poznate osobine i osobnosti Zakonika. Poznato je, da je specifičnost pravnog poretka toga doba bila u tome, što se Zemaljski zakonik Danila I u praksi malo koristio, a većina pravnih odnosa bila je regulisana običajnim pravom. Istovremeno, Crna Gora kao mlada država počela se otvarati prema spoljnom svetu, došlo je do razvoja privrednih odnosa i robne razme-

⁵⁹ Valtazar Bogišić, *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*, priredio T. Nikčević, SANU, posebna izdanja, knj. CDIX, Izvori srpskog prava II, Beograd, 1967.

ne, te je nastala potreba da se novim pravnim normama obuhvate ta kretanja i omogućiti dalji i brži razvoj. Otuda je osnovna zamisao, od koje se pošlo u izradi Zakonika i na kojoj je Bogišić uporno insistirao, bila da on mora da zadovolji dvojake potrebe, da se njime moraju ostvariti dva cilja: s jedne strane, mora biti razumljiv i blizak narodu kome je namenjen, ne sme biti u suprotnosti sa pravnim shvatanjima, osećanjem pravde i pravičnosti koji žive u narodu, a s druge, moraju se uvesti i nove ustanove koje treba da omoguće brži razvoj privrednih odnosa, razmene sa inostranstvom i koje bi značile modernizaciju crnogorskog prava. Uza sve to, Bogišić je čvrsto stajao pri odluci da uradi zakonik po svim pravilima moderne nauke.

Od niza teorijskih i praktičnih problema koje je Bogišić uočavao i rešavao u ostvarenju postavljenih ciljeva pominjemo ovde dva bitna problema: pitanje tzv. spoljnih granica kodeska i problem povezivanja pravila običajnog prava i modernih pravnih ustanova.

Pod spoljnim granicama kodeksa Bogišić je podrazumevao obim materije koja treba da bude regulisana, drugim rečima, pitanje šta sve treba da obuhvati sadržina Zakonika. On se pita da li je materija koja se nalazi u manje-više svim kodeksima građanskog prava toliko homogena, da se iz nje ne može izostaviti ništa a da se pri tome ne povredi celina, i da li postoje i takve odredbe kojih u tim kodeksima nema, ali bi ih trebalo uneti u Zakonik.⁶⁰ Rešenjem pitanja spoljnih granica, Bogišić je uveo dve velike novine. S jedne strane, izostavio je materiju porodičnog prava i naslednog prava, a u Zakonik su unete samo odredbe kojima se regulišu imovinski odnosi porodice i njenih članova sa spoljnim svetom, i starateljstvo za osobe koje žive van porodice, za odsutna lica i samohrane udovice.⁶¹ S druge strane, kodeks sadrži jedan za evropske građanske zakonike neuobičajeni deo, to je poslednji deo Zakonika čiji je naslov "Objašnjenja, određenja i dopune" i uglavnom je didaktičke prirode. Bogišić ga naziva "eksplikativni dio" i objašnjava da u Crnoj Gori još nema pravnih škola i obrazovanih pravnik, Zakonik će primenjivati ljudi kojima treba objasniti određene pojmove i institucije, a osim toga takve odredbe zakona i nisu u svetu nepoznate, ni u prošlosti, primer su *Justinijanova Digesta*, ni u moderno doba, što pokazuju zakoni sa područja anglo-saksonskog prava.⁶²

⁶⁰ Povodom Crnogorskog građanskog zakonika, str. 201. ove knjige.

⁶¹ To su odredbe u petom delu Zakonika, čl. 686-708. U čl. 709-715. doneto je nekoliko osnovnih odredbi o plemenu i bratstvu, seoskoj i varoškoj opštini.

⁶² Vidi str. 417 ove knjige.

Problem povezivanja pravila običajnog prava i klasičnih pravnih ustanova rešio je na taj način, što je primenio metod inkorporacije. Teoriju inkorporacije postojećeg prava u moderno zakonodavstvo, koja počiva na ideji pravnog kontinuiteta, postavio je nemački pravnik Danz,⁶³ imajući u vidu recipirano rimsko pravo i problematiku koja je postojala u vezi sa izradom nemačkog Građanskog zakona. Međutim, Danz je dao samo teorijske postavke, a nije predložio nikakva rešenja o sprovođenju tih zamisli u delo. Metod ostvarenja inkorporacije razradio je Bogišić i sproveo ga pri izradi svog Zakonika, za koji sam kaže da je to "prvi pokušaj takve kodifikacije".⁶⁴ On je uspeo da postigne da obe mase izvornih pravila, običajno-pravna i nova, budu smisaono povezane, na jednoobrazan način obrađene i povezane u sistem, tako da je postignuta njihova potpuna homogenost.

Ozakonjenje pravnih običaja bilo je za Bogišića *conditio sine qua non*, i ne samo za njega, već i za knjaza Nikolu koji je i tražio da mu Bogišić napiše Zakonik zato što je smatrao da bi Bogišić mogao najbolje da razume Crnogorce i njihove običaje. Bogišićeva osnovna koncepcija je bila da snaga zakona ne potiče iz moći zakonodavca, već mora izvirati iz snage narodnog života i datih uslova i potreba sredine kojoj je zakon namenjen. U skladu sa postavljenim načelima i metodom rada, Bogišić je prvo izvršio podelu običajnih pravila na ona koja odražavaju životne potrebe i čvrsto su ukorenjena u narodu i na ona koja su zastarela, pa ih i sam narod počinje da napušta ili ih poštuje po navici. Samo je pravila prve grupe uzeo u obzir, naučno ih obradio, formulisao i tek onda uzdigao na stepen zakonske norme. Mnoge ustanove običajnog prava prepoznatljive su na prvi pogled, kao što su: supona, napolica, sprega, pravo preče kupovine, odredbe o natapanju zemlje, potoci i plakama. Druge su veštom inkorporacijom utonule u klasične pravne institucije. Bogišić je i neka pravila običajnog prava ukidao i modifikovao, ako su to zahtevale potrebe društvenog i ekonomskog razvoja. Tako je *contra morem* uveo ustanovu zastarelosti potraživanja, jer je ocenio da je neophodna za razvoj trgovine i kredita.

Sa jasnom vizijom budućeg Zakonika, koju je imao već na početku rada, Bogišić je rešavao i rešio mnoge probleme, pa je sačinio ko-

⁶³ H. A. Danz, *Die Wirkung der Codificationsformen auf das materielle Recht*, Leipzig, 1861. Na ovo ukazuje K. Vojnović, *Opšti imovinski zakon za Crnu Goru*, Rad JAZU, XCVI, Zagreb, 1889.

⁶⁴ Bogišić, *Pismo K. Vojnoviću od 24. VI 1888*, Bogišićev Arhiv, Cavtat, prepiska sa K. Vojnovićem.

deks imovinskog prava koji je bio drugojačiji od svih savremenih kodeksa građanskog prava i koji je svojom originalnošću i kvalitetima pobudio opštu pažnju i pobuđuje je još i danas.

III

13. U Bogišićevom naučnom opusu, kada se na njega retrospektivno gleda, mogu se uočiti mnoge osobenosti, od kojih je vredno istaći dve koje su najopštijeg karaktera.

Prvo, znatan deo Bogišićevog opusa ima za cilj da pruži materijale i osnove za dalji rad, otvara puteve i vidike, kako za samog Bogišića, tako i, još više, za rad drugih istraživača, njegove i budućih generacija. Materijala je toliko da ga ne može savladati jedan čovek u jednom radnom veku. Bogišić kao da je radio za timove istraživača koji treba da prihvate ono što im pruža, da nastave započeto ili da se inspirišu onim što je konačno dovršio. Bogišić deluje kao snažna mašina, koja je otkrila za nauku do tada potpuno puste ledine, pa je u obradi nekih otišla daleko, druge je obradila do kraja, a ostale je ostavila drugima da ih obrađuje.

Drugo, i pored toga što je dijapazon Bogišićevih naučnih interesovanja bio vrlo širok, te obuhvata pored šireg područja pravnih i pravnistorijskih tema još i razne druge oblasti, da pomenemo samo etnologiju i književnost, vidi se da je tematika kojom se bavi u suštini veoma srodna, jer proističe iz njegovih slavenofilskih opredeljenja iz mladosti i njegovog patriotizma kojima je ostao veran i kao građanin Pariza.⁶⁵ Bogišić proučava nacionalnu istoriju, narodno pravo i narodni život u najširem smislu da bi utvrdio sve ono što je svojstveno Južnim Slovenima i što ih razlikuje od drugih naroda. Taj iskreni, humani, racionalno shvaćen južnoslovenski patriotizam i iskreno prihvaćene teze slovenofila o potrebi kulturne uzajamnosti i jedinstva su zajednički imenitelj njegovih naučnih radova.

Slovenofilsko načelo da treba istražiti i svetu pokazati kulturne vrednosti slovenskih naroda Bogišić je primenjivao u svom radu i ceo život traga za osobenostima duhovnog života Južnih Slovena - smatra da je i pravo duhovna tvorevina naroda - i za njihovom kulturnom baštinom. Pored prava i pravne istorije proučavao je i umetnička

⁶⁵ Time bi možda mogla da se objasni činjenica da je, kao što pokazuje njegova rukopisna zaostavština, koristio pretežno ćirilicu.

dela južnoslovenskih naroda; Bogišić se interesuje za narodne pesme, jezik, nošnju, oružja, poslovice, imena, način svakodnevnog života naroda.⁶⁶ Prikupio je izvanredno lepe i vredne zbirke narodnih umotvorina i proizvoda narodne umetnosti.⁶⁷

Bogišić je pravo zavoleo još kao dečak u Cavtatu⁶⁸ i još u toku studija opredelio se za izučavanje pravne istorije. S obzirom na to da ga je isto toliko interesovao i narodni život, i polazeći od ubeđenja da se pravo ne sastoji samo iz pisanih zakona, on je skoro istovremeno počeo da proučava i pravne običaje. Unutar te dve oblasti, Bogišić izdvaja pojedine teme kojima se posebno bavio. Jedna od njih je i pitanje odnosa zakona i običajnog prava u savremenom svetu, o kome raspravlja već u svojim prvim naučnim radovima, napose u predgovoru za *Građu*, tj. u radu *O značaju pravnih običaja*.

Problem odnosa između zakona i pravnih običaja bio je veoma aktuelan u našim zemljama u Bogišićevom dobu, jer je većina seoskog stanovništva na Balkanu živela tada po običajnom pravu, a pravni sistemi u državama kojima je ono pripadalo počivali su na zakonima i kodeksima građanskog prava koji su bili dobrim delom narodu nerazumljivi i neprihvatljivi. Bogišić je to stanje proučavao na vrelu života, ispitujući sudsku praksu u Dalmaciji, Slavoniji, Vojvodini, Crnoj Gori, Srbiji i u drugim krajevima.

Bogišić se posebno zadržava na stanju u Dalmaciji na koju je 1816. bilo prošireno važenje opšteg austrijskog Građanskog zakona, a narod je i dalje živio po svom običajnom pravu i sudska praksa je to delom i tolerisala.⁶⁹ Docnije, Bogišić je ukazivao i na stanje u drugim

⁶⁶ Kao što se iz Bogišićeve bibliografije vidi, on je izdavao naše narodne pesme, pisao je o slovenskim inkunabulama, pisao je o srpskim umetnicima na osnovu italijanskih pisama iz XVII veka i vršio je etnološka proučavanja svadbenih običaja i običaja Roma u Crnoj Gori.

⁶⁷ U Bogišićevom muzeju u Cavtatu nalaze se zbirke oružja, crnogorskih grbova, pečata, spomen-medalja i vredna numizmatička zbirka. U biblioteci se čuva zbirka slovenskih inkunabula, zbirka od preko 100.000 neobjavljenih poslovice, većinom na slovenskim jezicima.

⁶⁸ *Spomenica*, str. 73-74. Bogišić kaže da se u izboru fakulteta kolebao zato što je poznavao masu pravnika "većinom sa čistim praktičnim pravcem", ali kada je pročitao knjigu Francuza Lerminier-a o učenju prava "istoričkom" metodom, opredelio se za pravo.

Opis Bogišićevih putovanja po Dalmaciji nalazi se među rukopisima u Arhivu u Cavtatu.

⁶⁹ Vidi str. 75-76 ove knjige

krajevima i kritikovao je srpski Građanski zakon iz 1844, ističući da mu je osnovni nedostatak to što je mehanički recipirao strano pravo.⁷⁰ Teorijske postavke Bogišića po ovom pitanju imale su svoju životnu podlogu i time veliku vrednost. One imaju i svoju pravno-političku dimenziju. Bogišić nije mogao da postigne da se postojeće nepovoljno stanje izmeni u zemljama pod tuđinskom vlašću, niti u Srbiji, ali je uspeo da svoje poglede ostvari pri izradi Zakonika za Crnu Goru.

Pravna istorija, nacionalna istorija, narodni običaji i porodica, to su putevi koje je odabrao Bogišić u mladosti i kojima će koračati ceo log života.

14. Imajući u vidu Bogišićeva životna i naučna opredeljenja može se reći da je površna i proizvoljna tvrdnja da se on okrenuo izučavanju pravne istorije i običajnog prava zato što je bio đak nemačkih univerziteta na kojima je vladalo učenje Savinjija i njegovih sledbenika, odnosno zato što je to bio vladajući trend u nauci toga doba u Nemačkoj i u drugim zemljama. Da to nije bilo tako, mogu se navesti mnogi dokazi. Bogišić je počeo da se interesuje za narodni život i za dubrovačku istoriju i pre odlaska na studije, podstaknut idejama koje je primio od dubrovačkih intelektualaca i Ilira. Osim toga, Bogišić je od svojih mladih dana proučavao radove istoričara Varšavske škole i ta je škola znatno uticala na njegovo formiranje. On je u mladosti čitao radove V. Surojevskog, koji je još pre Savinjija istakao tezu o pravu kao izrazu narodnog duha⁷¹ i tada čuvenu studiju J. Rakovječkog *Ruska pravda* u kojoj su još tada, 1822, postavljeni osnovi za primenu uporednog metoda u proučavanju pravne istorije slovenskih naroda.⁷² U svojim radovima Bogišić citira A. W. Mačejovskog, osnivača istorije slovenskih prava kao posebne naučne discipline i pre nego što je postao profesor tog predmeta na Pravnom fakultetu u Odesi.⁷³ Prema tome, poznavanje radova istoričara Varšavske škole moglo je predstavljati veći podsticaj za Bogišića da odabere pravnu istoriju i njoj komplementarno običajno pravo nego što bi to bila istorijsko-pravna škola u Nemačkoj.

⁷⁰ T. Nikčević, *Postanak i pokušaj prerade Građanskog zakonika kneževine Srbije*, Spomenik SANU, 119, Beograd, 1971, str. 29. U toj knjizi T. Nikčević je objavio anketu koja je vršena u Srbiji u vezi sa primenom SGZ i planovima da se zakon izmeni. Anketa je sačuvana jedino u Bogišićevom arhivu, isto kao i mnogi drugi dragoceni dokumenti za našu istoriju.

⁷¹ T. Taranovski, *Uvod u istoriju slovenskih prava*, Beograd, 1923, str. 130, i dalje.

⁷² O Rakovjeckovoj *Ruskoj pravdi* v. A. Solovjev, *Predavanja iz istorije slovenskih prava*, Beograd, 1939, str. 25-28.

⁷³ Vidi Bogišićev članak *Pravni običaji u Slovena* iz 1867.

S druge strane, nesumnjivo je da i pored toga što je Bogišićev naučni rad bio, naročito u početku, vezan za njegove slavenofilske ideje i južnoslovenski patriotizam, on mu je prilazio sa krajnjom naučnom ozbiljnošću, oslanjajući se na dostignuća savremene nauke i koristeći najsavremenije metode rada. Bogišićevi radovi nisu patriotski obojeni, on nije svoja istraživanja potčinio uskoj nacionalnoj i patriotskoj svrsi, njegov ideal su naučnost i objektivnost.⁷⁴ U tom se smislu i mogu razumeti njegove izjave da ga politika ne interesuje, da su nauka i politika dve stvari.⁷⁵

U daljem razmatranju ćemo se još zadržati na Bogišićevom načinu rada, da bismo na kraju rezimirali njegova osnovna shvatanja o pravu i pravnoj istoriji.

15. Za Bogišićev način rada karakteristično je proučavanje društvenih pojava i društvenih, odnosno pravnih odnosa neposrednim posmatranjem, "na licu mesta" ili, kao što on kaže, "avtopsijom". Izvornim posmatranjem i neposrednim ispitivanjem pre svega narodnog života i pravnih običaja, a zatim i drugih materijala na osnovu kojih je dolazio do svojih naučnih zaključaka, Bogišić je uvek želeo da sve sazna neposredno, da prikupi i svestrano razmotri činjenice koje će zatim analizirati i ocenjivati.

Govoreći o Bogišićevom načinu rada, M. Vesnić je naveo anegdotu o razlikama između Nemca, Francuza i Engleza koji su dobili zadatak da prouče slona. Nemač će, kaže priča, otići u biblioteku i u njoj pročitati sve što piše o slonovima, Francuz će otići da ga proučava u zoološkom vrtu, a Englez pravo u Afriku da posmatra slona na vrelu života. Bogišić je, kaže se dalje u tekstu, u svom radu postupao uvek na sva tri načina: kada dobije određen zadatak, on prvo pročita sve što ima o tome u knjigama, pa onda ide u "zoološki vrt" i najzad na vrelu života, i tek posle svega toga sedne da piše.⁷⁶

Svestrano posmatranje, objektivna, nepristrasna analiza činjenica i napori da se prodre u suštinu predmeta koji se izučava, da ga razume

⁷⁴ Upor. B. Nedeljković, citirani prikaz studije Zimmermanna, str. 312.

⁷⁵ Pored ostalog, u autobiografiji povodom njegovog rada u Slavenškoj biblioteci u Odesi Bogišić kaže: "... Neki su išli tako daleko da su pripisivali politički značaj ovoj biblioteci, dok je njezin pokretač, koji bijaše bez sumnje vatan slavenški patriot (tj. sam Bogišić, J. D.), s dobrom dozom idealizma u nekim stvarima, besprekidno nastojao svagda i svugdje da se kloni politike", *Spomenica*, str. 90.

⁷⁶ M. Vesnić, *Valtazar Bogišić*, bibliografski pregled (prilikom njegove sedamdesetogodišnjice), poseban otisak, Zagreb, 1905, str. 5.

i objasni, to su odlike Bogišićevog načina rada. Time je njegov istorijski metod dobio dosta elemenata pozitivističkog metoda.

Istovremeno, Bogišićev metod rada uključuje i širok sociološki pristup u izučavanju pravnih običaja i pravne istorije. Otkrivajući nedostatke u učenju Savinijija i njegovih sledbenika, posebno zbog toga što se pokazalo da je ono u protivurečnosti sa stvarnošću u Nemačkoj, jer ne vodi računa o činjenici da je tada u privatno-pravnim odnosima primenjivano uglavnom recipirano rimsko pravo, uviđajući neodrživost nekih drugih njihovih postavki, Bogišić je stupio na tle francuskih materijalističkih mislilaca XVIII i XIX veka i postaje mu blizak Monteskijev istorijsko-sociološki metod i shvatanje društva, države i prava, iako ga ne prihvata do kraja.⁷⁷

Iz novog ugla posmatranja Bogišiću postaje jasno da se pravni običaji, kao i celokupno pravo uopšte, razvijaju i menjaju u zavisnosti od uslova života i od opštih uslova određenog doba. Svoja shvatanja o evoluciji prava i zavisnosti njegovog razvoja od načina života jednog naroda, od uslova privređivanja, od geografske sredine, kulture i političkih prilika Bogišić je prvi put razradio u već pominjanom radu *O značaju pravnih običaja*, a potom u svom pristupnom predavanju u Odesi. To njegovo shvatanje došlo je do izražaja i u njegovim anketama o pravnim običajima. Pri sastavljanju novih pitanja Bogišić je stalno povećavao broj onih koja se odnose na uslove rada i privređivanja, na trgovinu, društvene odnose, moralna shvatanja i moralne sankcije, na međusobne odnose članova porodice i slično. Tako se proporcija između pitanja koja se odnose na pravne odnose i pravna pravila i ostalih pitanja stalno menjala na uštrb pitanja o samome pravu.⁷⁸

Zahvaljujući primeni sociološkog metoda Bogišić je postigao već pomenute rezultate klasične vrednosti u izučavanju seoske porodice i formirao je svoje za ono vreme veoma napredne poglede na pravnu istoriju.

Bogišić piše da pravna istorija ne sme biti deskriptivna, ne treba da se sastoji "u prostom nabranjanju juridičkih fakata",⁷⁹ jer se "inače

⁷⁷ Pored ostalog, Bogišić ne prihvata Monteskijev pojam "duh zakona", već mu suprotstavlja "snagu naroda". Upor. predgovor T. Nikčevića knjizi *V. Bogišić, Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*, str. 17-18.

⁷⁸ Tako su u anketi vršenoj u Crnoj Gori 1873. posebne rubrike posvećene nepravim pitanjima: ekonomski odnošaji, razredi i slojevi naroda, odnošaji seljaka sa gospodarima zemlje. V. Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, priredio T. Nikčević, Titograd, 1984, str. 209-238.

⁷⁹ *O značaju pravnih običaja*, v. str. 45.

ne bi razlikovala mnogo od manastirskih letopisa". On odobrava Jerin-gov kritički odnos i istorijsko-filozofski pogled na istoriju rimskog prava,⁸⁰ ali smatra da ni to nije dovoljno, već traži da istoričar prava obrati najozbiljniju pažnju na odnos prava i svih ostalih strana narodnog života: treba da vodi računa o geografskom položaju, ekonomskim odnosima, religiji, političkoj istoriji i karakteru naroda čije pravo proučava, kao i o susednim narodima i o njihovom uticaju. To su ujedno i teme Bogišićevih predavanja iz "spoljne istorije slovenskih prava" za studente u Odesi.

Bogišić kritikuje svoje učitelje, zamera što Savinji u svojoj velikoj istoriji rimskog prava u srednjem veku vodi računa o pravničkim delima i pravicima, a ne i o primeni recipiranog rimskog prava u praksi,⁸¹ kaže da Puhta nije razradio svoje postavke o značaju običajnog prava, pogotovu ne s obzirom na situaciju u Nemačkoj, a Ungera kritikuje pored ostalog i zato što je napisao istoriju braka uopšte, a svako uopštavanje koje ne počiva na dobro proučenim i proverenim podacima je nenaučno. Zbog toga je Bogišić protivnik "sveopšte istorije pojedinih pravnih institucija" i još više protiv pisanja "univerzalne istorije prava".⁸² Iz istih razloga Bogišić kritikuje i Maćejevskog, zamera mu što je njegova istorija slovenskih prava suviše uopštena, napisana bez dovoljnog broja prethodno obavljenih istraživanja i objavljenih radova, ali ga i opravdava tako, što kaže da je Maćejevski hteo da napiše delo koje će moći da stavi "o bok slavnoj istoriji nemačkog prava njegovog glasovitog učitelja Eichhorna", zaboravivši da je ovaj imao iza sebe generacije nemačkih pravnih istoričara, dok se na pravnoj istoriji slovenskih naroda nedovoljno radilo.⁸³

Istovremeno, Bogišić pridaje veliki značaj i komparativnom metodu. Smatra da su druge nauke, kao što je filologija ili proučavanja književnosti, postigle odlične rezultate primenom tog metoda. Na jednom mestu Bogišić potkrepljuje svoje mišljenje da "nijedna naučna metoda ne doprinosi više da se reše zamršena pitanja i koriguju pogrešna shvatanja" primerom da se do saznanja da je *Ilijada* u stvari narodna epska tvorevina, a ne delo Homera, moglo doći kada se saznalo za naše narodne pesme.

⁸⁰ V. Bogišić, *O naučnoj razradotki Istoriji Slavjanskoga prava*, str. 9. Upor. i A. Solovjev, *Bogišićeva univerzitetska predavanja*, str. 385-386.

⁸¹ *O značaju pravnih običaja*, v. str. 45

⁸² Isto, str. 45

⁸³ Bogišićeva autobiografija, *Spomenica*, str. 102.

Bogišić se zalaže za primenu uporednog metoda u istorijsko-pravnim istraživanjima. Za razliku od istoričara Varšavske škole, Bogišić je komparativni metod primenjivao u kombinaciji sa sociološkim metodom, i to uvek se jasno određenim granicama i precizno postavljenim ciljevima istraživanja, kako bi se izbegla površna uopštavanja. On je uporedni metod koristio u proučavanju pravnih običaja, pa je uočio da isti običaji mogu da postoje kod različitih naroda ako su im životni uslovi slični. U usvajanju takvog gledišta bila mu je od pomoći anketa na Kavkazu i proučavanje porodice Kabila u Alžiru. U istraživanjima pravne istorije, primena komparativnog metoda je, smatra Bogišić, neophodna da bi se utvrdile razlike između prava pojedinih naroda i da bi se one objasnile, što dovodi i do boljeg razumevanja svakog prava posebno. To je naročito važno u proučavanju istorije slovenskih prava, jer ne postoji neko *a priori* zajedničko slovensko pravo.

U svom pristupnom predavanju u Odesi Bogišić je izložio kako bi trebalo da se odvija istraživački posao pravnog istoričara: "I. Materijal prikupiti na izvorima, bez obzira koje su vrste izvori, i razraditi ga primenom pravne dogmatike; II. Elemente pojedinih pravnih instituta proučiti, odrediti njihov međusobni odnos i njihov odnos prema drugim stranama i oblicima narodnog života; III. Putem naučne komparacije i kritičke analize otkriti zakone prema kojima pravo nastaje, živi, menja se i umire".⁸⁴

16. Bogišić je svojim naučnim koncepcijama i svojim pogledima na pravo i na pravnu istoriju dostigao vrhunske domete buržoaske pravne nauke svoga doba. On je uspeo da prevaziđe vladajuće doktrine, uzimajući iz njih sve što je ocenio da je dobro a ono što je prihvatio, dopunjavao je vlastitim saznanjima i razmišljanjima. Zbog toga je njegovo delo, u celini i u mnogim pojedinostima, originalno i pored toga što je odabirao teme koje je njegovo vreme već bilo izbacilo u zenit naučnih interesovanja i što se oslanjao na koncepcije i metode koji su u nauci već bili formulisani.

Jedno od njegovih najzanačajnijih naučnih ubeđenja je postulat da nauka mora biti povezana sa životnom stvarnošću, i to dvostruko: problemi koji se proučavaju moraju proisticati iz životnih potreba naroda i njihovo rešenje samim tim će biti od koristi narodu, a s druge strane, sve naučne postavke moraju se proveravati u životnoj praksi. Govoreći o društvenoj i istorijskoj uslovljenosti razvitka istorijsko-pravne nauke

⁸⁴ V. Bogišić, *O naučnoj razradotke Istoriji Slavjanskoga prava*, str. 8.

Bogišić kaže: "Red i napredak svake nauke služio je kategoriji vremena i to istijem redom i mjerom kojim bi nove okolnosti rasvetljavale pojedina snošenja ili prije prezrena, ili skrivena, ili sasvijem zaboravljena".⁸⁵ On je služio "kategoriji vremena" prihvatajući ideje slovenofilskog preporoda i otpora južnoslovenskih naroda pangermanizmu i apsolutizmu habzburške monarhije. U toj službi on otkriva štetnost sukoba zakonskih propisa i pravnih običaja na našem tlu, osobenosti naše seoske porodice i mnoge druge tada aktualne probleme.

Ovde je bilo već dosta reči o pozitivističkim elementima u metodu koji Bogišić koristi u naučnom radu, o njegovoj želji da sve sazna putem "avtopsije" i na licu mesta. Jedna od osnovnih primedbi koje je upućivao pripadnicima istorijsko-pravne škole u Nemačkoj bila je da svoje teorijske postavke ne proveravaju u životnoj praksi. On kaže da ta škola nije svoj sistem oživotvorila i proveravala u "faktičkim odnosajima", da je bilo "mnogo spekulacija a malo pozitivnog istraživanja". Bogišić uočava da su sledbenici Savinjijski zanemarili njegovu najznačajniju postavku o evoluciji prava kao njegovom bitnom svojstvu, pa su apsolutizirali učenje o trajnosti i nepromenljivosti pravnih običaja, što je značilo krajnji konzervativizam ove ionako konzervativno orijentisane pravne škole.

Bogišićev kritički odnos prema vladajućim doktrinama u teoriji i zakonodavstvu, njegovo oštromlje i okrenutost prema životnoj praksi pomogli su mu da prevaziđe učenje istorijsko-pravne škole o "pozivu našeg vremena za zakonodavstvo" koje je bio prihvatio tokom svojih studija. Da to nije učinio, ne bismo dobili Zakonik za Crnu Goru, a da odbacivanje tog učenja nije za njega bilo baš sasvim lako i jednostavno, pokazuje pismo koje je uputio Kostu Vojnoviću posle objavljivanja Zakonika.⁸⁶

Napuštanje doktrinarne verzije o ulozi učenih pravnika u stvaranju prava i o stupnjevima u razvoju prava nije bilo ni prvo ni najznačajnije, čini nam se, odstupanje Bogišićevo od teza svojih učitelja. Mnogo

⁸⁵ *Pravni običaji u Slovena*, str. 1.

⁸⁶ Bogišić u pismu Kostu Vojnoviću kaže da je bio u dilemi da li da odustane od kodifikacije crnogorskog prava ili da razmišlja o nekim drugim načelima prema kojima bi se ona mogla izvršiti. Kao pravni istoričar proučavao je mnoge kodifikacije, počevši od Zakona XII tablica, pa je došao do zaključka: "1. Iako svaka zemlja (pa i epoha) ima pri kodifikaciji općih ciljeva, ima ih i posebnih, posve vlastitih toj zemlji i epohi. 2. Prema posebnim ciljevima koje treba postići treba da su osobito udešena i sredstva k njihovom postizanju." *Pismo K. Vojnoviću od 24. VI 1888*, Bogišićev Arhiv u Cavtatu, prepiska sa K. Vojnovićem.

značajnije nam izgleda to, što je prevazišao učenje o pravu kao proizvodu "narodnog duha" i tom romantičarski naivnom pojmu supstituisao pojam narodnog života, zatim što je kritikovao i korigovao njihovo učenje o stabilnosti i nepromenljivosti običaja i što nije prihvatio tezu o bezbolnom razvitku prava koji pokreću snage narodnog duha.

Bogišić smatra da je običajno pravo integralni deo svakog pravnog sistema i kao takvo podložno je promenama. Običajno pravo se sporo menja zato što živi u sredinama u kojima vladaju vekovima ustaljeni načini proizvodnje i opšti uslovi života - ovu misao razvio je Bogišić u vezi sa seoskom porodicom na Balkanu, objašnjavajući zašto je otporna prema promenama koje joj se naturaju zakonskim propisima. No do promena ipak dolazi, i oni običaji, koji imaju životnu snagu, na kraju tog razvoja bivaju ozakonjeni. Bogišić je kao pravni istoričar ispitivao mnoge zakone, pa i Dušanov zakon, sa gledišta recepcije običajnog prava. Da Bogišićeve postavke o evoluciji pravnih običaja nisu bile samo teorijska razmišljanja pokazuje njegov rad u Crnoj Gori na klasifikaciji crnogorskih pravnih običaja prema njihovoj vitalnoj snazi, pa je u Zakonik uneo samo one običaje koji su još uvek duboko ukoronjeni u narodnom životu, a odbacio je ostale.

Povezujući pravne običaje i pravo uopšte sa opštim uslovima života, razvijajući misao da pravo jednog naroda zavisi od geografske sredine, načina privređivanja, trgovine, društvenih odnosa, kulture i političkih prilika, Bogišić je morao da uvidi da i evolucija prava zavisi od promena u tim uslovima. Na taj način je Bogišić neminovno morao da odbaci i tezu o bezbolnom razvitku prava i da prihvati koncepciju da postoji opšta zakonitost i društvena uslovljenost pravnih institucija. Time se sa gledišta buržoaske nauke Bogišić našao na nivou koji nije ni danas mnogo prevaziđen.

17. Bogišićev doprinos razvoju naše naučne misli, našoj istorijskoj i pravnoj nauci je zaista veliki. Mnogi njegovi stavovi su doduše, s obzirom na današnja dostignuća savremene nauke i saznanja do kojih je došla marksistička nauka, neprihvatljivi, pa ponekad i izgledaju naivni, ali to nikako ne umanjuje značaj njegovog dela.

Bogišić je u nas prvi postavio probleme socijalnih i ekonomskih faktora u razvoju prava. Svojim istraživanjem izvora i neumornim prikupljanjem izvornog materijala, svojim metodološkim postavkama i teorijskim pogledima on je izradio temelje razvitku naše istorijsko-pravne nauke kao posebne naučne discipline.

Neki od njegovih doprinosa su klasične vrednosti. On je prvi u svetu suzio pojam građanskog prava na imovinsko pravo i iz kodeksa građanskog prava izostavio porodično i nasledno pravo. To su odmah posle njega učinili Japanci, a danas to čine zemlje u arapskom svetu.

Bogišić je sačinjavao svedočanstva o pravu po kome je do nedavno živela većina naroda na Balkanu i danas su njegove bogate zbirke praktično jedini izvor za proučavanje tog segmenta naše pravne prošlosti. Njegovim radovima o porodici se ni danas ne bi moglo ništa ni dodati ni oduzeti. I najzad, Bogišić je izradom Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru stvorio trajan spomenik klasične vrednosti koji može da kao uzor inspiriše i savremene zakonodavce.

IV

18. Opšti imovinski zakonik objavljuvan je do sada šest puta. U knjazi, pa zatim kraljevini Crnoj Gori promulgovana su tri izdanja, od kojih su prva dva delo Bogišića, koji ne samo što ih je napisao, već je i odabrao štamparije u Parizu u kojima su oba izdanja štampana i vodio nadzor nad štampanjem. Razlike između ova dva izdanja su u našoj i stranoj književnosti analizirane i objašnjavane, a i sam Bogišić ih je saopštio u svom članku objavljenom u Parizu 1899.⁸⁷ Treće izdanje proglašeno je pet godina posle Bogišićeve smrti, 1913. i štampano je na Cetinju. Ono se podudara sa drugim izdanjem, a neznatne razlike sastoje se samo u usklađivanju teksta sa novim statusom Crne Gore kao kraljevine i sa novom novčanom jedinicom. Ono što je novo to je registar koga je uradio kandidat prava Stevo Petrović Njegoš. Kao što se može videti iz Bogišićevog arhivskog materijala, trebalo je da i drugo izdanje bude snabdeveno registrom i Bogišić je izgleda i bio počeo da ga radi, ali ga nije dovršio.

Zakonik je ponovo izdat 1927. u Beogradu u izdanju Gece Kona, a peti put je odštampan u knjizi *Zbornik građanskih zakonika stare Jugoslavije*, Titograd, 1960, koju je priredio za štampu pokojni Mihajlo Stupar, nekadašnji profesor Pravnog fakulteta u Beogradu. Šesto je fototipsko izdanje Zakonika sa originala iz 1888, objavljeno 1980. u Novom Sadu u izdanju "Oboda" Cetinje, a priređivač je bio T. Nikčević.

Sada objavljujemo ponovo drugo izdanje Zakonika, zajedno sa napomenama koje smo još tada uz njega napisali i koje ukazuju na raz-

⁸⁷ Modifications introduites dans la nouvelle édition du Code Civil de Monténégro. Annuaire de législation (étrangère. 28, Paris, 1899.)

like u odnosu na prvo izdanje: citiraju se izostavljeni tekstovi i razlike u pojedinim članovima, i navodi se koji su članovi novi. Ovo omogućava da se sagleda i po potrebi brzo rekonstruiše tekst prvog izdanja Zakonika. Pored toga, u prvom delu knjige objavljeni su još i registar koji je sastavio sam Bogišić i odštampano ga uz drugo izdanje, i na kraju "Pregled pravnih termina korišćenih u Imovinskom Zakoniku" koji je izradio profesor Velike škole u Beogradu Andra Đorđević i objavio 1888. godine u časopisu "Branik".

U drugom delu ove knjige objavili smo nekoliko odabranih članaka Valtazara Bogišića, smatrajući da doprinose boljem razumevanju njegovog rada i ideja koje je ostvarivao tokom pisanja Zakonika. Na prvom mestu objavljujemo "Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu žive", prepisan iz časopisa "Književnik" iz 1866. godine, sveska 3. daje se, dakle, jedan od prvih Bogišićevih radova čijim se proučavanjem može dobiti uvid u ideje i metodologiju njegovog rada na običajnom pravu. Drugi njegov ovde preštampan rad je prvobitno bio deo predgovora knjizi "Grada u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga", Zagreb, 1874, pa je zatim u više navrata bio publikovan kao separat pod naslovom "O značaju pravnih običaja". Druga dva članka su u neposrednoj vezi sa Bogišićevim zakonodavnim radom. Poznato je da je Bogišić vodio obimnu korespondenciju sa mnogim naučnicima širom Evrope, pa je u toku rada na Zakoniku takođe stalno proveravao svoje ideje, shvatanja i zamisli pre nego što bi pristupio njihovom ostvarenju. Dva od tih pisama, koja su već i ranije objavljivana, reprodukujemo i ovde. To su "Stručno nazivlje u zakonima (pismo prijatelju filologu)", iz koga se može videti da je više pravnih termina koji su danas uobičajeni stvorio upravo Bogišić, i "Povodom Crnogorskog građanskog Zakonika, Nekoliko riječi o načelima i metodi usvojenom pri izradi, pismo jednom prijatelju".

S obzirom na veliku vrednost Bogišićevih radova iz porodičnog prava odlučili smo da ovde objavimo i dva njegova članka iz te oblasti. Prvo dajemo poznati Bogišićev rad "O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata", koji je komplementaran ondašnjim istraživanjima porodične zadruge. Druga studija koju objavljujemo bila je od šireg značaja ne samo za istoriju porodice u nas, već i za uporedno-pravnu opštu istoriju i ondašnju teoriju prava i zakonodavstva. To je studija "O položaju porodice i nasleđa u našoj pravnoj sistemu". U njenom prvom delu dat je minuciozan pregled sistematizacije privatnog prava od Justinijana do druge polovine XIX veka u teori-

ji i u praksi evropskog zakonodavstva. U drugom delu je na osnovu toga objašnjeno zašto OIZ ne obuhvata i porodično i nasledno pravo.

Na kraju se prilaže i jedna manje poznata Bogišićeva studija, objavljena pred kraj njegovog života u beogradskom časopisu "Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 5 i br. 6 za 1906. godinu pod naslovom "Desetina sudskih zapisa iz Paštrovića". Tu je u opširnom uvodnom delu reč o običajnom pravu Paštrovića, a iz uvoda se vidi da su paštrovska dokumenta bila poznata Bogišiću i pre pisanja OIZ-a. Do danas je ostalo potpuno nedotaknuto pitanje da li je Bogišić imao u vidu i osobenosti paštrovskog običajnog prava u vreme kada je sastavljao Zakonik, a i paštrovsko pravo uopšte je do danas malo proučeno.

Ponovnim objavljivanjem Opšteg Imovinskog Zakonika za Crnu Goru, koga već duže vremena nema na tržištu knjiga, on će postati lakše pristupačan svim zainteresovanim licima, kako stručnjacima, pravnicima, istoričarima i sociolozima, tako i širem krugu građana koji vole prošlost Crne Gore.

J. Danilović

PRVI DIO

OPŠTI IMOVINSKI ZAKONIK ZA KNJAŽEVINU CRNU GORU